

AZERBAJCAN'DA KUMAŞ SANATI VE ENDÜSTRİ İLİŞKİSİ

THE TEXTILE OF ART AND INDUSTRIAL RELATIONS IN AZERBAIJAN

Araştırma

Nesrin ÖNLÜ, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Tekstil ve Moda Tasarımı Bölümü.
e-posta: nonlu@deu.edu.tr, onlunesrin@gmail.com, ORCID:0000-0001-2345-6789

Minara GULİYEVA, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Tekstil ve Moda Anasanat Dalı.
e-posta: minara.guliyeva85@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-9072-4165

Öz

Azerbaycan, kumaş sanatında çok eski bir geçmişe sahiptir. Azerbaycan hemen hemen her yüzyılda ilerleme kaydederek bu günlere gelmiş ve bu alanda geniş bir coğrafyaya önder olmuş ülkelerden birisidir. Günümüze değin varlığını geliştirilerek sürdüren Azerbaycan kumaş sanatı tarihsel süreçte, XII. yüzyıldan itibaren yükselmeye başlamış ve XVI. yüzyılda zirveye ulaşmıştır.

Günümüz Azerbaycan'ında Bakü, Şeki, Karabağ, Tebriz, Şamahı, Gence ve Sumgayıt gibi şehirler, kumaş sanatının merkezlerinden olup kumaş endüstrisi açısından öncü şehirlerdendir.

Azerbaycan Kumaş Sanatı başlığı altında XVI. ve XIX. yüzyıllar arasında üretilen kumaşlar ve özelliklerinden, Azerbaycan Kumaş Endüstrisi başlığı altında da özellikle XIX. yüzyıldan itibaren üretilen bu kumaşların ilk kurulan kumaş üretim fabrikası da dahil olmak üzere endüstri ile olan ilişkilerinden bahsedilecektir. Bu bağlamda çalışma, iki başlık altında incelenmiştir:

1. Azerbaycan'da Kumaş Sanatı (XVI.-XIX. yy.)
2. Azerbaycan Kumaş Endüstrisi

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, kumaş sanatı, endüstri, ipek.

Abstract

The country of Azerbaijan has a very ancient history in the textile of art. The textile of art in Azerbaijan has almost developed in every century and survived to these days and it is one of the leading countries' in this wide geographical field. The fabric of Azerbaijan that has developed and continued to exist nowadays, began to rise in the historical process since the XII century and reached its peak in the XVI century.

In today's Azerbaijan, Baku, Sheki, Karabakh, Tabriz, Shamakhi, Ganja, Sumgayit, and other cities are centers of fabric art and are leader cities in the fabric industry.

The fabrics produced under the name of Azerbaijan Fabric Art between the XVIth and XIXth centuries especially since the XIXth century, their characteristics and their ties with the industry as well as the first established fabric factory were

discussed. In this regard, this research study was analyzed under two headings:

1. The textile of art in Azerbaijan (XVIth and XIXth centuries)
2. Azerbaijan textile industry

Keywords: Azerbaijan, textile of art, industry, silk.

Genişletilmiş Öz

Yüzyıllardır Türk kültür ve sanatının merkezlerinden biri olmuş Azerbaycan, kültürel açıdan çevresindeki geniş bir coğrafyaya kültürel ve ekonomik yönden büyük katkı sağlamıştır. Günümüze değin varlığını geliştirilerek sürdüren Azerbaycan kumaş sanatı, tarihsel süreçte XII. yüzyıldan itibaren yükselmeye başlamış ve XVI. yy.da zirveye ulaşmıştır. Azerbaycan kumaş sanatı hemen hemen her yüzyılda ilerleme kaydederek bu günlere gelmiş ve bu alanda geniş bir coğrafyaya önder olmuştur.

Azerbaycan'da en eski sanat alanlarından biri olan kumaş sanatı, Safevi döneminde en yüksek konumuna gelmiş ve özellikle de saray atölyelerinde üretilen kumaşlar bütün dünyada ün kazanmıştır. Kumaşların ün kazanmasının sebebi, sadece kaliteli dokunmuş olmaları değil, desenlerinin güzelliğidir. Desenlerin konuları arasında saray hayatından alınan sahneler, av sahneleri, aşk sahneleri, ziyafet meclisleri, doğa ve bağ-bahçe tasvirleri çok büyük bir yer tutmaktadır. Safevi döneminde ülkenin çeşitli şehirlerinde faaliyet gösteren saray imalathanelerinde üretilen kumaşların desenleri, saray kütüphanesine bağlı atölyelerde çalışan minyatür ressamlarınca hazırlanmıştır. Günümüze kadar ulaşan kumaş örneklerinden, dönemlerine göre, kumaşların dokuma tekniklerinin, motif ve desen özelliklerinin ileri seviyede oldukları görülmektedir.

İpek Yolu üzerinde bulunan Azerbaycan'da kumaşlarda kullanılan en önemli malzeme ipektir. Bölgede ipekçiliğin gelişmesinin Uzakdoğu ile kültürel bağların bir sonucu olmasına rağmen, zaman içinde Azerbaycan, ipeğin ithalat ve ihracatında yakın komşuları ile ticari ilişkiler kurmuştur. Özellikle Şeki, Şamahı, Gence, Karabağ ve Tebriz merkezlerinde ipekçilik ve ipekli kumaş sanatı en yüksek gelişim aşamasına ulaşmıştır. Tarihsel süreçte, Avrupa ülkelerinin de ilgisini çeken ipekli Azerbaycan kumaşları XIX. yüzyılda Avrupa üzerinden dünyanın farklı yerlerinde de ün kazanmıştır. Azerbaycan kumaşları, günümüzde Dünya genelinde birçok müzede değerli koleksiyonlar olarak yerini almıştır. Kumaşların bir kısmı yurtdışında müzelerde, bir kısmı Azerbaycan Tarih Müzesi ve Azerbaycan Millî Sanat Müzesi'nde korunmaktadır.

Günümüz Azerbaycan'ında Bakü, Şeki, Karabağ, Tebriz, Şamahı, Gence ve Sumgayit gibi şehirler kumaş sanatının merkezlerinden olup kumaş endüstrisi açısından öncül şehirlerindendir.

Azerbaycan Kumaş Sanatı başlığı altında, XVI. ve XIX. yüzyıllar arasında üretilen kumaşlardan ve özelliklerinden, Azerbaycan Kumaş Endüstrisi başlığı altında da özellikle XIX. yüzyıldan itibaren üretilen bu kumaşların, ilk kurulan kumaş üretim fabrikası da dâhil olmak üzere endüstri ile olan ilişkilerinden bahsedilecektir. Bu bağlamda çalışma, iki başlık altında incelenmiştir:

1. Azerbaycan'da Kumaş Sanatı (XVI.- XIX. yy.)
2. Azerbaycan Kumaş Endüstrisi

Extended Abstract

Azerbaijan, one of the centers of Turkish culture and art for centuries has made a cultural and economic contribution to the vast geography around it. The fabric of Azerbaijan that has developed and continued to exist nowadays, began to rise in the historical process since the XII century and reached its peak in the XVI century. The Azerbaijani fabric art has developed in almost every century, survived nowadays, and has become a leader in this field in a wide geography.

Fabric art, one of the oldest fields of art in Azerbaijan has reached its peak during the Safavid period, especially fabrics produced in palace workshops became famous all over the world. The reason for the popularity of fabrics is not only

the quality of weaving but also the beauty of the patterns. Palace life scenes, hunting, love scenes, banquets, nature and garden depictions have taken place among subjects of the paintings. During the Safavid period patterns of fabrics produced in palace workshops operating in different cities of the country were made by miniature artists working in workshops attached to the palace library. It's visible from the fabric samples that have survived nowadays that the texture and pattern properties of the fabrics along with their weaving technical properties have developed at an advanced level.

The most important material used in fabrics in Azerbaijan located on the Silk Road was silk. Although the development of silkworm breeding in the region was the result of cultural ties with the Far East, over time Azerbaijan has established trading in import and export of silk with its close neighbors. The silkworm breeding and the art of silk weaving have reached the highest level of development especially in the centers of Sheki, Shamakhi, Ganja, Karabakh, and Tabriz. Historically, the Azerbaijani silk fabrics attracted the attention of European countries and gained fame in various parts of the world, passing through Europe in the XIXth century. Today Azerbaijani fabrics have taken their places as a valuable collection in many museums of the world. Some pieces of the fabrics are preserved in foreign museums and some of them in the Azerbaijan History Museum and the Azerbaijan National Museum of Art.

In today's Azerbaijan, Baku, Sheki, Karabakh, Tabriz, Shamakhi, Ganja, Sumgayit, and other cities are centers of fabric art and are leading cities in the fabric industry.

The fabrics produced under the name of Azerbaijan Fabric Art between the XVIth and XIXth centuries especially since the 19th century, their characteristics and their ties with the industry as well as the first established fabric factory were discussed. In this regard, this research study was analyzed under two headings:

1. The textile of art in Azerbaijan (XVIth and XIXth centuries)

2. Azerbaijan textile industry

1. GİRİŞ

Bir tekstil ürünü olan kumaşın ticaret ve ekonomi alanlarında önemli bir yeri vardır. İnsanlığın başlangıcından beri kumaş değiş tokuş için kullanılan bir öge olmuştur. İlk zamanlarda aynı yerde yaşayan toplumlar arasında değiş tokuş/takas usulüyle kumaş ticareti yapılmıştır. Zamanla bu tür malzemeleri üreten insanlar bir araya gelerek esnaf gruplarını oluşturmuşlardır. Bu gruplar sayesinde mallarını daha geniş kitlelere satmışlardır.

Azerbaycan kumaşı, sanatın birçok alanında Avrupa ve çevresindeki geniş bir coğrafyaya önder olmuştur. Özellikle Avrupa, bu bölgedeki dokuma sanatı ve süsleme sanatlarının farkına XIII. yüzyıldan sonra varmış ve o dönemlerde ülkelerine bol miktarlarda kumaş ve halı götürmüştür. Avrupa'nın bu talebi, özellikle XVI ve XVII. yüzyılda Safevi Devleti döneminde en üst seviyelere çıkmıştır. Çünkü bu yüzyıllarda devlet destekli sanat atölyelerinde Azerbaycan tarihinin en güzel sanat örnekleri meydana getirilmiştir.

Azerbaycan kumaş dokumalarında genellikle canlı renkler tercih edilmiştir. Çoğu zaman zıt renkler birbirleriyle çok uyumlu bir şekilde kullanılmıştır. Bordo, lacivert ve bej renkler zeminde en çok tercih edilen renklerdir. Üzerindeki figür ve motif tasvirleri için açık ve canlı renkler tercih edilmiştir. Bu dokumalarda ağırlıklı olarak yün, ipek, altın ve gümüş teller; bazen de pamuk kullanılmıştır. Altın ve gümüş tellerin kullanılması, sanatsal değeri yüksek olan bu dokumalara daha da değer katmıştır.

Günümüze kadar ulaşmış kumaş örneklerinden, dönemlerine göre, kumaşların dokuma teknikleri ile motif ve desen özelliklerinin ileri seviyede oldukları görülmektedir.

Ulaşılabilen yazılı kaynaklardan, IX ve XII. yüzyılda Azerbaycan halkı dışında, Azerbaycan kumaşlarını özellikle Rusların çok fazla kullandığı anlaşılmaktadır (Güngör, 2007: 215). Kaynaklarda, asırlardır Şamahı ve Tebriz'e mal almak için gelen Rus işadamlarının bu kumaşların güzelliğine hayran kaldığı belirtilmektedir. Kayıtlara göre, bu kumaşlar başlangıçta tesadüfi olarak Rusya'ya gelse de daha sonra ihtiyaç hâline gelmiştir. Moskova Kremlin Silah Müzesi arşivlerinde Azerbaycan'dan elde edilen kumaşlarla ilgili birçok kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlar arasında en önemlisi, ilk kez 1663 yılında Demidov liderliğinde Rusya'da bir araya getirilen kayıtlardır (Güngör, 2007: 215).

Gurylan'ın "Prikaz Taynikh Del" adlı yayınında, Ruslar tarafından Şamahı ve Tebriz'e gönderilen bir ekibin, 176-769 manattan (Azerbaycan para birimi) kumaş satın aldığı belirtilmektedir (Güngör, 2007: 215).

Azerbaycan'da kumaş sanatı, XII. yy. ile XV. yüzyılda en çok gelişen sanatlardan biri olmuştur. Özellikle XII. yüzyılda ipek kumaşların çeşitlerinin fazla oluşundan, dönemin yazarlarının eserlerinde de söz edilmektedir. Örneğin, Nizami Gencevi'nin "Hamse"sinde pek çok ipek kumaş türleriyle ilgili bilgiler yer almaktadır (Büyüadova, 1992: 38- 42).

XV. yüzyılda Tebriz, Gence, Erdebil ve Şamahı kentleri ülkenin önemli tekstil merkezleri olarak kabul edilmiştir. Gence halkı ipekböceği yetiştirmede ve kumaş yapımında ustalaşmışlardır. Ayrıca bu dönemde Şirvan'ın ipek kumaşları tüm dünyada ünlenmiştir (Paşayev, 2008: 136).

XV. yüzyılda Avrupa ile Asya'yı birbirine bağlayan uluslararası kervan yolları Azerbaycan'dan geçmektedir. Avrupalılar, Azerbaycan'daki ticaret merkezinden başta ham ipek, pamuklu kumaşlar vb. olmak üzere her türlü doğu malını satın almaktaydılar. Öte yandan malzeme, teknik ve bezeme özellikleri nedeniyle pek çok örnek; Batı'nın, yabancı koleksiyoner ve müzelerin ilgisini çekmiş, Azerbaycan kumaşları dünyanın dört bir yanına dağılmıştır.

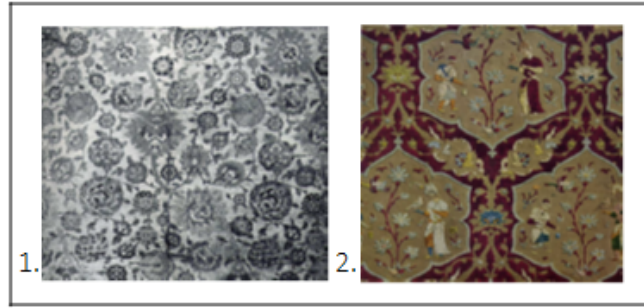
Bu bilgiler ışığında bu araştırmanın amacı, Azerbaycan kumaş sanatının özelliklerini ortaya koymak ve endüstri ile ilişkisini değerlendirmektir. Yazıda öncelikle, XVI. ve XIX. yüzyıl arası Azerbaycan kumaş sanatından, bu yüzyıllar arasından dokunmuş olan kumaşlardan, teknik ve tasarım özelliklerinden bahsedilecektir. Bu bilgiler Dünya müzelerinde yer alan kumaşlara ilişkin değerlendirmelerle birlikte, ünlü tarihçilerin, seyyahların ve hatta edebiyatçıların gözüyle Azerbaycan kumaş sanatı hakkında bilgiler kapsamında değerlendirilecektir. Daha sonra "Azerbaycan Kumaş Endüstrisi" başlığı altında kumaşların endüstriyle ilişkisine değinilecektir.

2. AZERBAJCAN'DA KUMAŞ SANATI (XVI.-XIX. YY.)

Ulaşılabilen kaynaklar tarandığında, XVI. yüzyılda, Azerbaycan'ın Tebriz, Erdebil, Şamahı, Gence ve diğer şehirlerinde dokunan eski kumaşların Bakü, Moskova ve Tahran (Azerbaycan İncesenet ve Tarihî Müzesi, Moskova Şark Halkları Müzesi, Kremlin Silah Müzesi- Moskova, Moskova Tarih Müzesi, Millî Müze - Tahran) gibi şehirlerde yer alan birçok ünlü müzede korunduğu görülmektedir. Bu yüzyıllar içerisinde yaşamış, ünlü Fransız gezginlerinden Chardin; günlüğünde Azerbaycan şehirlerinde yüzlerce kıymetli kumaş dokunduğunu belirtmekte ve bu kumaşlardan çok kıymetli olarak bahsetmektedir. Bahsi geçen kumaşların, kaynaklardan edinilen bilgilere göre Venedik, Cenova, Hollanda, Fransa ve İngiltere'de de büyük ilgi gördüğü anlaşılmaktadır.

Görüntü 1: 1. Saten kumaş, XVI. yy. Kremlin Silah Müzesi, Moskova (Güngör, 2007: 329);
2. Kadife kumaş, XVII. yy. Danimarka Dekoratif Sanat Müzesi, Kopenhag (Güngör, 2007: 343).

Görüntü 2: 1. Metal ipliklerle süslenmiş saten kumaş. Tebriz, XVI. yy. Millî Müze, Tahran (Güngör, 2007: 30);
2. Kadife kumaş, XVI. yy. Sanat Müzesi, Cleveland (Güngör, 2007: 341).

Bu dönemde Azerbaycan kumaşları Rusya'da da çok popülerdi. Ünlü Rus bilim adamı B. Denike, "Oryantal Sanatı" adlı eserinde; "Kızılbaş kadife ve zerbaf¹ malları bu dönemde Rusya şehirlerinde alıcılar arasında çok rağbet görmüştür." (Güngör, 2007: 215) demektedir. Bir Rus şarkısındaki "Sana Şamahı ipeğinden gömlek diktiririm." ifadesi bu tür ipeğin o dönem Rusya'daki önemine örnek olarak verilebilir.

Azerbaycan kumaşları XVI. yüzyıl Azerbaycan resim sanatı kapsamında değerlendirildiğinde dönemin Tebrizli ressamı arasında ekol isimler olan Sultan Muhammed, Mir Müsevvir, Mir Seyit Ali, Muhammedi Haravi, Şah Muhammed, Rıza Abbasî ve Gıyaseddin Ali'nin resimlerinde (Güngör, 2007: 225) pek çok özellikli Azerbaycan kumaşının yer aldığı görülmektedir. Resimlerdeki kumaşların bitkisel desenli olmalarının yanı sıra, çoğunlukla konulu desenli olduğu dikkati çekmektedir. Bitki desenli veya konulu kumaşlar olsun ikisinde de kullanılan kompozisyonların usta ressamın eliyle olduğuna kuşku yoktur. Bazı eserlerin üslubu incelenirken o dönemin ressamlarının üslubuna çok yakın (Güngör, 2007: 373) olduğu görülmektedir. Leyla ve Mecnun temasının işlendiği kumaşlar, av, savaş sahneleri, Hüsrev ve Şirin temalı kumaşlar, Ejderha ve Simurg (Anka) temalı işlenen kumaşlar dönemin minyatür ustalarına ve ressamlarına ait örneklerdir (Güngör, 2007: 374). Bu örneklerden yola çıkarak kumaş sanatında kullanılan kompozisyonların, aynı dönemin minyatür sanatçıların eserleriyle de benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır.

¹ Azerbaycan'da kumaş ismi.

Kaynaklarda, 1667 yılında Şamahı ipeğinden Rus Çarı Alexey Alexeyevich Romanov için dikilen elbiseden de bahsedilmektedir. Prof. Dr. M. Geyderov ise araştırmasında XVII. yüzyılda Azerbaycan'dan Rusya'ya sevk edilen kumaşların tür ve miktarları hakkında bilgiler vermektedir. Rus bilim adamı A. N. Svirin araştırmasında o dönemin Azerbaycan kumaşlarının Rus duvar resimleri, süslemeler, ikonlar ve özellikle kumaşlar üzerinde büyük etkisi olduğunu belirtmektedir (Güngör, 2007: 215).

XVI. yüzyılda, Safevi döneminde Azerbaycan kumaş sanatı en üst seviyeye ulaşmıştır. Özellikle Tebriz, Gence Şamahı, Erdebil, Hoy, Beylegan, Berde şehirleri Azerbaycan kumaş dokumalarının merkezi olan şehirlerdir.

Bu dönemde saray atölyelerinde kadife kumaşlar üretilmektedir. Bu kumaşların çoğunda zeminler saten bağlantılarla oluşturulur ve nadiren düz çizgilerle birleştirilir. İster zemin isterse hav üzerinde olsun, farklı işlemlerle hazırlanmış ipek ipliklerin üretiminde altın ve gümüş tel kullanılmıştır (Paşayeva, 2006 b: 96).

Safevi döneminin kadife kumaşları, desen türüne göre grafik desenler ve dekoratif desenler olarak iki gruba ayrılabilir. XVI. yy.da kadife kumaşlarda genelde figüratif desenler bulunmaktadır. Kumaşlarda kullanılan temalarda, genellikle edebiyattan veya saray hayatından esinlenilmiştir. Bu kumaş desenlerinin, zamanın Tebriz minyatürlerine çok benziyor olması tesadüf değildir. XVI. yüzyılda özellikle kumaş desenlerinin ünlü minyatür ustaları tarafından yaratıldığı sanılmaktadır. Bu dönemin kumaş desenlerinde, karakterlerin işlemeleri zarif bir şekilde dekore edilmiş, orijinal versiyona uygun olarak gerçekleştirilmiş, karakterlerin arasına çiçek desenleri yayılarak ve hoş bir ruh hâli ile serpiştirilerek desenin bütünlüğü sağlanmıştır. Bu tekrarlama yönteminin insanların dikkatini asla çekmediği düşünülmektedir. A. U. Pope, bu kumaşların kadife sanatının zirvesi olduğunu belirtmektedir (Paşayeva; 2006 a: 161).

XVI. yüzyılda sembolik kadife kumaşların kompozisyon temalarını incelediğimizde, tematik dairelerin çok geniş olmadığı fark edilebilir. Bunlar, farklı av sahnelerine ve bazı farklı temalar içeren edebî eserlere dayanmaktadır.

XVI. yüzyılda dokunan bazı Safevi kadifeleri inanılmaz bir bileşime sahiptir. Bu içerikler şifalı bitkiler, bulutlar ve rumi gibi temalardan oluşur. Sanatsal özelliklere ve üretim tekniklerine göre bu kumaşlar o dönemdeki dokuma sanatının zirvesidir ve günümüzde güzellikleriyle insanları cezbetmektedir (Paşayeva, 2006 c: 169).

Bu dönemin tüm saray kumaşları gibi kadife kumaşlar da kompozisyon türlerine göre dekoratif ve figüratif olarak ayrılabilir. Figüratif desenin kumaş kompozisyonunda ana figür olarak insan kullanılmış; bitkisel motifler, hayvan, kuş, doğa, göl vs. kullanılan tasvirler ile konuya bağlantı oluşturulmuştur (Paşayeva, 2006 c: 97). XVII. yüzyılın ortalarında ve sonrasında figüratif kumaşlar yavaş yavaş ortadan kaybolmuş, yerini bitki desenli kumaşlara bırakmıştır (Paşayeva, 2006 c: 97, 98).

Dekoratif kumaşların bileşiminde çeşitli çiçek desenleri, rumiler, bulutlar, ketebeler, gökyüzü cisimleri, yazı vb. şeyler kullanılmıştır. XVI. yüzyılda saray kadifelerinin büyük çoğunluğu sembolik olmasına rağmen, zaman zaman ortaya çıkan desenli kumaşlar da görünüşte geride kalmamıştır (Paşayeva,2006 c: 97).

Görüntü 3: 1. Figüratif desenli kadife kumaş, XVI. yy. Cooper- Hewitt Millî Desen Müzesi, New York (Güngör, 2007: 321); 2. Ornamental desenli (Bitkisel motif kompozisyonlu) kadife kumaş, XVI. yy. Gardner Müzesi, Boston (Güngör, 2007: 166).

Bu dönem en çok beğeni gören kumaş çeşitleri ipek, atlas, diba, eba, elbiselik olarak ince keten kumaşlar, lampas ve kadifelerdir. Bu kumaşlarda ana malzeme olarak ipek, pamuk iplikleri, altın ve gümüş tel kullanılmıştır. Ayrıca bu dönem kumaş malzemelerini ve kumaş desenini yapan büyük ustalardan birisi Giyas Ed-Din Ali, diğeri ise meşhur ressam Sultan Muhammet'tir. Bu ustalar kumaşlarda genellikle üç ana renk kullanmışlardır. Bunlar yeşil, pembe ve beyazdır. Maharetli ressamlar kumaşlarda mürekkeple kullandıkları kompozisyonları kendine has ve olağanüstü güzellikte yapmışlardır. Sanatçıların namı kendi ülkelerinin çok ötesinde, yakın ve uzak Doğu ülkelerine kadar gitmiştir. Dokuma kumaşla birlikte kumaşa nakış basma sanatı da XV.-XVI. yüzyılda başlamış, halkın rağbet ettiği desenli kumaşlar tercih edilmiştir (Tarlanov; Efendiyev, 1960: 58).

Kumaşa nakış basma işlemi genellikle keten veya ipek kumaşlara yapılıyordu. Bu nakışlar önce ağaç üzerine oyuluyordu. Ağaç üzerine oyulmuş nakışlar hem geometrik hem "nebatî" şeklindedir. En çok kullanılan nebatî nakışları buta, honça, farklı yaprak desenleri, zambak, lale ve gül nakışlarıdır. Geometrik nakışlarda ise daire, üçgen, dörtgen ve diğerk geometrik figürler kullanılıyordu. Genelde nebatî nakışlar kumaşın ortasına yapılıyordu, geometrik nakışlar da çevresini süslüyordu. İpek kumaşlar üzerine kullanılan nakışlardan, farklı başörtüsü ve kelağayında istifade ediliyordu. Keten kumaşlarda kullanılan basma kumaşlar ise genellikle perde ve masa örtülerinde kullanılıyordu. Basma nakış kullanılarak üretilen kumaşlar en çok Azerbaycan'ın Bakü, Gence, Nahçıvan, Şamahı, Nuha ve Tebriz kentlerinde yapılıyordu (Tarlanov; Efendiyev, 1960: 60).

XVI. ve XVII. yüzyılda Azerbaycan kumaşlarıyla birlikte ipeği de çok ünlenmiştir. Azerbaycan ipeği özellikle Avrupa'da büyük ilgi görmüş ve Avrupa ülkeleri arasında daha çok İtalya'da ünlü olmuştur. İtalyan tüccarlar Azerbaycan'dan yüklü miktarlarda kumaş ve ham ipek satın alarak dokumuşlar ve farklı ülkelere satmışlardır. İtalyanların Azerbaycan ipeğine olan ilgisi XIII. yüzyıla kadar uzanmaktadır. XIII. yüzyılda Marco Polo yazılarında, Şamahı ve Berde'nin ipek ürünlerini övmektedir (Azizbeyova vd., 1972: 24).

Azerbaycan ipeği ve kumaşları Türkler arasında da büyük ilgi görmüştür. 1514 yılında Türkler, Sultan Selim'in emriyle Tebriz'i fethetmişlerdir. Bu fetihle birlikte, Tebrizli dokumacıların çoğu dokumacılığı geliştirmek üzere İstanbul'a götürülmüştür (Efendi, 2001: 133). Bu dönemde Azerbaycanlı dokumacılar İstanbul, Hindistan, Orta Asya ve diğerk ülkelerde kumaş dokumaya devam etmişlerdir. Azerbaycan kumaşının bu kadar meşhur olmasının tek sebebi sadece

yüksek dokuma kalitesi ile renk ve desen özellikleri değildir. Bu kumaşların en önemli özelliklerinden biri de, aynı zamanda nakışlarla bezenmiş olmalarıdır. Kumaşlardaki nakışlarda, Azerbaycan'ın ünlü şairlerinden Nizami Gencevi'nin şiirlerinde bahsettiği temalar tasvir edilmiştir. Bu tasvirler Azerbaycan'ın XVI. yüzyıl minyatür sanatını anımsatmaktadır. Ünlü Fransız sanat tarihçisi Q. Mijon, "Müslüman Sanatı" adındaki kitabında bu kumaşlara olan hayranlığını "... Bin Bir Gecenin hikâyesiyle süslenmişler." sözcükleriyle dile getirmektedir (Efendi, 2001: 133). O dönemin ünlü ressamı Sultan Muhammed Rıza Abbasi (Rıza Abbasi) ve diğerleri, bu zarif resimlerin ortaya çıkmasında büyük katkılarda bulunmuştur. Ali ve Zerli adı verilen kumaşlar XVI. ve XVII. yy.da saray atölyelerinde dokunmuşlardır. Bu kumaşlar altın ve gümüş ipliklerle dokunmaktadır ve dünya pazarında giderek daha popüler hâle gelmektedir. Bu dönemde Azerbaycan'a gelen yabancı seyyahlar, dokumacıların üstün teknikle basit dokuma tezgâhlarında çok hızlı bir şekilde kaliteli kumaşlar ürettiğini söylemektedirler (Efendi, 2001: 133-134). Azerbaycan kumaşlarında kullanılan desen ve motifler en önemli özelliklerdir. Azerbaycan'da gül motifleri ile dokunan kumaşlar dokuma sanatında çok önemlidir. Bu kumaşların bir kısmı Azerbaycan Tarih Müzesinde ve Azerbaycan Millî Sanat Müzesinde korunmaktadır. Günümüzde hâlâ var olan, çiçek desenleriyle bezenmiş kumaşların en önemli örnekleri XV.-XVI. yüzyıla ait ipek kumaşlardır. Bakü'de Şirvanşahlar Sarayı'nda yapılan kazılarda bulunan ipek kumaş çok dikkat çekicidir (Efendi, 2001: 134). Bu ipek kumaşın rengi çimen yeşilidir. Kumaşta, kumaşın her tarafını kaplayan, çiçek açan bir gül ağacı tasvir edilmiştir. Aynı bölgede ortaya çıkarılan bir başka kumaş Azerbaycan Tarih Müzesi'nde muhafaza edilmektedir (Efendi, 2001: 134). Bu kumaşın kırmızı zemininde, çok canlı ve simetrik renkli karanfil çiçekleri yer almaktadır. Azerbaycan kumaşlarının, daha önce sözü edildiği gibi, konulu kumaşları da çok önemlidir. Tasvir edilen konularda insan, hayvan, kuş gibi figürler sıklıkla kullanılmaktadır. Daha önce çok yaygın ve basit tasvirler kullanılmış olsa da bu tasvirler XVI. ve XVII. yüzyıllarda en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Bu dönemin kumaşlarında temalar arasında; aşk, savaş, av, saray yaşamı, her türlü toplantı ve insanların günlük yaşamı gibi konular önemli bir yere sahiptir. Bu tasvirlerin lirik görünümü insanların ilgisini çekmiştir.

XVI. ve XVII. yüzyılda dokunan kumaşlar, zamanın minyatür sanatından da etkilenmiştir. Azerbaycan'da dokunan eski kumaşlar arasında Moskova ve Kremlin Silah Müzesi'nde korunan, konulu kumaşlar önemli bir yer tutmaktadır. Bunlar arasında Rus Çar Boris Godunov'un tahtı, Prens İvan İvanoviç'in elbisesi ve Şamahı ipeği üzerinde Mikhail Feodoroviç Romanov'un elbisesi (Efendi, 2001: 136) yer almaktadır. Son örnekteki kumaşın mükemmelliği üzerine dünyadaki birçok ünlü sanat tarihçisi makaleler yazmıştır (Görüntü 5). Bu kumaş XIX. yüzyılda Müslüman Sanatı Sergisi'nde (Müni) sergilenmiş ve büyük ilgi uyandırmıştır.

Azerbaycan kumaşlarında konu tasvirleri çok önemlidir. Bu türde tasarlanmış kumaşlara, bitkisel desenli kumaşlardan daha çok özen gösterilmiştir. Bu tasvirlerde sıklıkla insan, hayvan ve kuş gibi figürler kullanılmıştır. Daha önce çok yaygın ve basit tasvirler kullanılmış olsa da bu tasvirler XVI. ile XVII. yüzyılda en yüksek seviyeye ulaşmıştır (Güngör, 2007: 217).

XVI. ve XVII. yüzyılda Azerbaycan'ı ziyaret eden yabancı gezginler arasında R. Johnson, T. Alrock, R. Reni ve R. Chinney de vardır. Bu gezginler ipek, altın ve gümüş ipliklerle dokunan kumaşlar hakkında çok önemli bilgiler sunmuştur (Azizbeyova; Atakisheva; Jebrailova ve Islamova, 1972: 33).

Moskova'daki Şark Halkları Müzesi'nde, Tebriz'de XVI. yüzyılda dokunan ipek kumaş bulunmaktadır (Görüntü 4-2). Yapılan araştırmalara göre bu kumaş ilk olarak İstanbul'da M. Kelekyan adlı bir antika dükkânında görülmüştür. Melekyan onu parçalara ayırarak birçok kişiye satmıştır. Kumaşın bir parçası şu an Kiev'deki Batı ve Doğu Sanatı Müzesi'nde, diğeri ise Moskova'daki Şark Halkları Müzesi'nde korunmaktadır. Bir süre sonra M. Kelekyan, Paris'e taşınmış ve bu kumaşın en önemli parçasını yanına alarak Paris Dekoratif Sanatlar Müzesi'ne satmıştır. Bugün, bu eser Paris'teki Dekoratif Sanatlar Müzesi'nde özenle korunmaktadır (Güngör, 2007: 217-218).

Görüntü 4: 1. Konulu ipekli kumaş, XVI. yy. Şark Halkları Müzesi, Moskova;
2. Kadife kumaş, XVI. yy. Metropolitan Müzesi, New York.

Safevi devletinin XVII. yüzyılda gerilemesi ve daha sonra Hanlıkların oluşması ticarete durgunluğa ve kumaş üretiminin zayıflamasına neden olmuştur.

XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren konulu kumaş üretimi tam bir durgunluk dönemine girmiş ve saray atölyelerinde daha çok bitkisel desenli kumaşlar üretilmeye başlanmıştır. XVII. Yüzyıl ve XVIII. yüzyıl sonlarında ipek kumaşların yanı sıra halkın kullandığı pamuk, yün ve keten liflerinden kumaşlar da yapılmıştır. Bu elyafların üretim teknolojisi artarak gelişmiştir. Bu durum, üretilen kumaşların kalitesini de artırmıştır. Üretilen kumaşların çoğu çizgili kumaşlardır. Özellikle kırmızı ve yeşil çizgili kumaşlara talep artmıştır (Aliye, 1964: 40). O dönemde yerel halk tarafından kıyafet için en yaygın olarak kullanılan kumaş türüne "mov" deniyordu. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan ekonomik kriz kumaş üretimini etkilemiş, bu dönemde kumaş üretiminde kullanılan hammaddelerin de kalitesinin düşmesine neden olmuştur. Dolayısıyla üretilen kumaşlar kaba ve basit desenlerle kullanılmıştır. Baskı yöntemleriyle bezeme çok yaygınlaşmıştır. Azerbaycan'ın Şamahı, Gence, Tebriz, Şirvan vb. bölgelerinde de baskı tarzında kalıp ve nakış yöntemleriyle bezenen desenli kumaşlara büyük talep olmuştur.

XVIII. yüzyıldan itibaren pazardaki pamuğa olan talebin artması nedeniyle ülkeye ticaretle uğraşan yabancıların gelişi, tekstil endüstrisi için değerli hammadde üretiminin genişletilmesini zorunlu kılmıştır. XIX. yüzyılın başlarında insanlar sadece ihtiyaçlarını karşılayan gazlı bez, dokuma kumaş, mavi nakış vb. kumaşlar da üretmişlerdir (bez dokuma, mavi nakışlı vb.).

XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar dokunan kumaşlar kaliteli olup renk ve desen özellikleri açısından yüksek bezeme özelliklerine sahiptir. Güngör (2007); "XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren konulu kumaş üretimi tam bir durgunluk dönemine girdi ve saray atölyesi daha fazla bitki desenli kumaşlar üretmeye başladı." (Güngör, 2007: 220) demektedir. XVIII.-XIX. yüzyılda ise Azerbaycan'da dokunan kumaşın desen unsurları, zarafetini ve güzelliğini büyük ölçüde kaybetmiştir. XVIII. yüzyıldan itibaren bu kumaşlarda Batı Avrupa desenleri de yer almaya başlamıştır. Konulu kumaşların üretimi yerini geometrik ve bitkisel desenlerle süslenmiş kumaşlara bırakmıştır (Güngör, 2007: 166).

XIX. yüzyılda Azerbaycan'ın Rusya'ya katılmasından sonra gözlemlenen ekonomik canlanma, tekstil alanında da etkili olmuştur. İlk kumaş fabrikaları ortaya çıkmış, bu fabrikalarda ve el tezgâhlarında çeşitli kumaşlar üretilmiş ve bazı şehirlerde kumaş üreten el tezgâhlarının sayısında da artış görülmüştür. Örneğin, Şamahı'da yer alan bu fabrikaların bazılarında el tezgâhlarında ganovuz kumaş (ekose desenli, renkli, ipek kumaş çeşidi) üretilmiştir (Kerimov, 1992: 157).

XIX. yüzyılda üretilen kumaşları desenlerine göre üçe ayırabiliriz:

1. Şeritli kumaşlar (cicim, alaca, has kırmızı, tetinlik vs.),
2. Ekose kumaşlar (ganovuz, darayı, mov, tafta vs.),
3. Bitkisel desenli kumaşlar.

Azerbaycan'da "cecim; cicim tekniğiyle desenlendirilmiş, çözümlü bir dokuma türü olup Türkiye'deki cicim dokumasından farklıdır. Geçmişte Şamahı ustaları tarafından dokunan cecimler, Şirvan'da daha çok giysilik olarak kullanılmıştır. "Genellikle giysilik kumaş tipinde olmasına rağmen cecimler, yer yaygısı olarak da kullanılmıştır." (Guliyeva; Acar: 2018: 22,23).

Şeritli kumaşlar grubuna giren cecim kendi içinde de ayrılabilir. Çünkü bu kumaşların bir kısmı sadece şeritli üretilse de bir kısmında şeritlerin içerisi çeşitli küçük nakışlarla süslenmiştir. XIX. yüzyılda üretilen bitkisel desenli kumaşlar, elbiselik kumaşlar ve parça hâlinde üretilen sofa bezi, başörtüsü, yatak örtüsü vs. kumaşlara ayrılabilir (Kerimov, 1992: 157). Şunu da kaydetmek gerekir ki bu dönemde Azerbaycan'da üretilen kumaşların desenleri Rusya, İran, Orta Asya ülkeleri gibi çevre ülkelerde üretilen kumaşların desenleri ile benzerlik göstermektedir.

Görüntü 5: Nahçıvan'dan beş dar parçanın birleştiği cecim kumaş örnekleri
Kaynak: (Muradov, 2013: 63).

Farklı bir dokuma türü olan şedde yün, pamuk ve ipek ipliklerle dokunur. Dokuma yüzeyinde çözümlü ve atkı iplik sistemi bulunmaktadır. Genellikle lacivert ve kırmızıçizgili şeddeler veya lacivert ve kırmızı dama (kare) desenlidirler (Guliyeva; Acar, 2018: 30). Şeddeleri:

1. Düz şeddeler (saya),
2. Kareli (damalı) şeddeler,
3. Tasvirli (mazmunlu) şeddeler olarak gruplandırılabiliriz.

Düz (Saya) Şeddeler: Azerbaycan'da yüzyıllardır şal adı altında üretilmiştir. Daha önceleri şallar basit ve karmaşık dokuma yapılarla üretilirdi. Basit dokuma, çözümlü ve atkıdan oluşmakta iken (iki keten iplik); karmaşık (mürekkap) dokumada atkı ve çözümlü haricinde üçüncü iplik genellikle farklı bir renkte kullanılırdı. Farklı coğrafyalarda (Türkiye ve

İran) "tirmeşal" adı ile bilinen karmaşık örgülü şalların merkezi Azerbaycan (güney bölgesi) idi. Basit dokuma şalları Şamahı, Berde, Nahçıvan ve Tebriz'de üretilmekteydi. Buralarda kalın ve ince dokuma şal şeddeler üretilmekteydi. Saya (şal) genel olarak yer tezgâhlarında dokunmaktadır. Çoğunlukla desensiz ve tek renklidir (beyaz, siyah, kahverengi, kiremit kırmızısı, gri vb.). Koyun, deve ve keçilerin yumuşak liflerinden yapılır (Guliyeva; Acar, 2019: 30).

Damalı Şeddeler: Bu tür şeddelerin görüntüsü genel olarak karelerden oluşur. Kare ve dikdörtgen desenli halılar, satranç şemasını andırmaktadır. Dokumacılar buna "kâğıt kesigi" de demektedirler. Damalı şeddeler evlerde şilte, yorgan, perde, çarşaf, çanta vb. eşyalarda kullanılmıştır. Eşya yüzeyleri, Karabağ ve Gazah halılarında olduğu gibi hayvan ve kuş motifleri ile süslenmiştir. Desenler takviyeli atkı ile yapıldığından örgü üzerinde nakış gibi görünmektedir (Guliyeva; Acar, 2019: 30, 31). Kompozisyon, dokumacının becerisine bağlıdır. Örgü ustası kareyi küçülterek ve genişleterek, çizgiyi oluşturan renk sıralamasını artırıp azaltarak ve renk değişiklikleri yaparak şeddinin görsel kalitesini belirler (Görüntü 6-1,2). Damalı şeddeler çoğunlukla yün, ipek ve çok az pamuk ipliğinden dokunmuştur. Bayram ve düğünlerde kıyafetler damalı şeddeden işlenir, perdeler ve şilteler dikilir, bey (damat) çadırları kurulurdu (Tağiyeva, 2015: 35).

Görüntü 6: 1. Damalı şedde (yün) kumaş. Karabağ mektebi (ekolü). Kelbecer şehri. Millî Azerbaycan Tarihî Müzesi. XX. yy. ortaları; 2. Damalı-tasvirli şedde kumaş. Karabağ mektebi (ekolü). Azerbaycan Halısı ve Halk Tetbige Sanatı Devlet Müzesi. XX. yy. sonu (Aliyeva, 2013: 128, 130).

Mazmunlu Şeddeler: Karabağ'da çeşitli halı üretim yerlerinde (özellikle Ağcabedi, Kelbecer ve Gazah) üretilen yüzlerce mazmunlu şedde örneği tüm dünyaya dağılmıştır. "Devili" olarak da adlandırılan mazmunlu şeddeler, dokuma tekniğini ve renk uyumunu korumuştur. Kabarık desen, halının yüzeyine çok ince dokunmuştur (Guliyeva; Acar, 2018: 31). Mazmunlu şeddeler genellikle halı olarak diğerleri ise kumaş olarak üretilmiştir.

XIX. yüzyılın başlarından XX. Yüzyıl başlarına kadar olan dönemi, Azerbaycan'da kumaş üretimi açısından 3 aşamaya bölmek gerekir. Birinci aşama 1800-1830 yıllarını kapsar ve daha karmaşık desenli, pahalı, el üretimi kumaşların daha fazla üretilmesiyle dikkat çeker. 1830-1860 yıllarını kapsayan ikinci aşamada bu tip kumaşlar yerini alaca, ganovuz, mov gibi kumaşlara bırakır. Üçüncü aşama, 1860-1920 yıllarını kapsar ve bu dönemde el tezgâhları ile kumaş üretimi tamamen duraklama dönemine girmiştir. Bu dönemde sadece "kelağayı"² tipli kumaş üretimi korunmuştur ki onun da

² Azerbaycan'a özgü ipek başörtüsü.

dokuma merkezleri Şamahı, Gence, Şeki ve Şuşa (Aliyev, 1964: 28) olmasına rağmen Tebriz, Gence, Şamahı, Şeki ve Nahçıvan'da da yüksek kaliteli kelağayılar yapılıyordu.

Kelağayılar, XIX. yüzyılda "heratı ve isperék" olarak da adlandırılmıştır. Kelağayılardan en önemli özelliği, ara saha merkezinde bulunan "göbek, mecmeyi-gül ve medahil" adını verdikleri madalyondur. Madalyona "göl, honça ya da şems" denilmekteydi. Desenler tahta veya metal kalıplarla yapılmaktaydı. Desenleri ahşap veya metal kalıplardan yapılmıştır (Paşayeva, 2008: 136). Kelağayının en büyük özelliği sıcak veya serin tutmasıdır. Bu eşsiz ürünü yaratmak başlı başına bir süreci gerektirir. Saf ipekten yapılmış iki ayak ve iki sağlam dokuma tezgâhında (Görüntü 7- 1) dokunup baskı ve desen yapılan kelağayılardan (Görüntü 7- 2) farklı ebat ve renk seçenekleri bulunmaktadır (Görüntü 7- 3) (Paşayeva, 2008: 136).

Görüntü 7: 1. İpek kelağayının tezgâhta dokunması. 2. Desenlendirilmesi. 3. Eşarp olarak çeşitleri.
(<https://bakucorner.az/az/milli/about-kelaghayi.html>. E.T. 27.09.2020).

3. AZERBAJCAN KUMAŞ ENDÜSTRİSİ

Dokuma merkezlerinin nerelerde olduğunu belirtmeden önce, dokuma endüstrisinin genel özelliklerini belirtmek yerinde olacaktır.

Dokumacılık, uzun bir zamanda gelişen ve geniş organizasyon isteyen sanat kollarındandır. Dokuma merkezlerinin asırlar boyu aynı il ve yörelerde bulunması rastlantı değildir. Tarihte ipek üreten yerler belirli sayıda ve yerleri çok ender olarak değişir. Çünkü tekstil endüstrisi, hammaddeye bağlı üretimi ve kalifiye elemanlarla geniş bir örgütlenme sonucunda gerçekleştirilir.

Kumaş dokuma sanatı; deseni yaratan, o dönem nakkaş olarak nitelendirilen tasarımcıların ve o deseni dokuyan dokuma ustalarının uyumlu çalışmalarından oluşan bir sanat koludur. Ustalıkla çizilen desenlerin uygulanması, ancak çok usta dokumacılar sayesinde gerçekleştirilir.

Azerbaycan'da ilk dokuma fabrikası, 1897 yılında Azerbaycan'ın önemli şahsiyetlerinden olan Z. Tağıyev tarafından kurulmuştur. Z. Tağıyev için dokuma fabrikasının yapılması o kadar da kolay olmamıştır. Fabrikanın hazırlanması 6 yıl sürmüş ve 5.000.000 manat (Azerbaycan parası) altın para harcanmıştır. Ayrıca fabrikanın yapımı için izin alınmasına da oldukça para harcanmıştır. Z. Tağıyev bu fabrikanın yapılması ve izni için Rus dokuma endüstrisinin kralı sayılan Morozov başta olmak üzere, büyük fabrika sahipleriyle karşı karşıya gelmiş ve onlarla mücadele etmiştir. Onlar bu fabrikada hazırlanan kumaşın ucuza mal olmasından; İran, Türkiye ve Türkistan pazarının ellerinden çıkmasından korkmuşlar ve rekabetten rahatsız olmuşlardır (Süleymanov, 1987: 16).

Görüntü 8: XIX. yy. Azerbaycan zenginlerinden olan Z. Tağıyev.
(<https://azengu.org/milyoncu-v%C9%99-xevriyy%C9%99ci-haci-zeynalabdin-tağıyev/> E.T. 08.09.2020)

Bu fabrikanın kurulması, Kafkasya’da bezin fiyatını aniden birkaç defa ucuzlatmıştır. Bu olay Yakın ve Orta Doğu’yu da etkilemiştir. Z. Tağıyev tarafından kurulmuş olan fabrikanın dokuma tezgâhları İngiltere’den getirilmiştir. Ayrıca, fabrika Rusya’da dönemin en modern teknolojisi ile donatılmış işletmelerinden biri hâline gelmiştir. Aynı zamanda, bu zaman diliminde Azerbaycan’a Avrupa’dan 2.500 makine ve tezgâh getirilmiştir. Fabrikada senede otuz milyon metre bez dokunmuştur. Bakü’de kurulan kumaş fabrikası sadece Azerbaycan’da değil Kafkasya’da da ilk ve tek kumaş fabrikası idi. Maalesef bu fabrikada sadece bez üretilmesine izin verilmiştir. Üretilen kumaşlar fabrikanın ilk kuruluş senelerinde Kafkasya’da, Türkistan’da ve İran’da satılmıştır. Fakat fabrikanın kuruluşunun üç dört sene sonrasında Müslüman ülkeler tarafından sadece ölülerin defni için (kefen) satın alınmaya başlanmıştır. Adı geçen fabrikada dokunan bezler aynı zamanda er/efe giysisi için Mekke’ye, hac ziyaretine gidenler için hacılara, satılmış, ayrıca, Kerbela ve Horasan’ı ziyarete gidenler tarafından da satın alınmıştır. (Süleymanov, 1987: 17).

Tağıyev Rusya’nın dokuma fabrikalarının ipliğe olan ihtiyacını görerek Azerbaycan’da bir dokuma fabrikası açılmıştır. Kafkasya’nın en büyük fabrikası olan bu fabrikada 1430 işçi çalışmaktadır. Fabrika işçilerinin çoğunluğunu Azerbaycan Türkleri oluşturmaktadır. Fabrika; işçilerin ev, sağlık merkezi, okul, yemekhane ve mescit gibi bütün ihtiyaçları ayrıntılı bir şekilde düşünülerek yapılmıştır. Bu fabrikada üretilen kumaşlar ilk olarak Kafkasya’ya, Türkistan’a ve İran’a; daha sonraları birçok İslam ülkesine satılmıştır. Bu kumaşlar hac ve kutsal yerlere gidenler için, ölülerin defninde kullanılmaktadır. Hacı Zeynalabdin Tağıyev’in kurduğu bu kumaş fabrikası Bakü şehrinin gelişmesinde büyük katkı sağlamıştır. Türkiye ile de ticari görüşmeler yapan Tağıyev, Türk ordusunun kumaş ihtiyacını karşılamak amacıyla Trabzon valiliği ile görüşmüştür(Doğan, 2018: 128).

Azerbaycan’da ilk dokuma fabrikasını tesis eden Tağıyev, aynı zamanda dünya genelinde pamuğa duyulan ihtiyacı dikkate alarak o dönem Azerbaycan’da ilk pamuk üretim tesislerini de kurmuştur. Tağıyev, bu stratejik ticari hamle ile pamuk üretiminde ve bu hammaddenin işlenmesinde dünya genelinde belirleyici bir konum elde etmiştir (Swietochowski, 1988: 37–42).

Azerbaycan’da pamuktan daha ön planda olan tekstil hammaddesi, ipektir. İpek kumaş üretiminde ham ipeğin temini en başta gelen sorundur. Bu da ipekböceği yetiştirmekle başlar ki bu konuda en belirleyici konu iklimdir. Azerbaycan iklimi de ipek böceği yetiştirmek için çok uygundur. İpeğin kozasından çıkarılması, ham ipeği eğirme, boyama, dokumaya hazırlama, desenin yaratılması, teknik ve estetik yönlerin birleşerek ürünün ortaya çıkması için uzun evrelere ihtiyaç vardır. Bu evrelerden sonra, ekonomik hatta politik organizasyon gelir ki bu da bitmiş kumaşı içte ve dışta değerlendirmek ve pazarlamaktır.

Azerbaycan'da ipekçiliğin yaygın olduğu bölgelerden biri Karabağ'dır. Kayıtlara göre, Karabağ'ın ipekçilik tesisleri esasen Şuşa ve Cebrail şehirlerinde yerleşmiş olup XX. yüzyıl başlarında Şuşa şehrinde 12, Cebrail şehrinde ise 5 tane ipek üreten fabrika bulunmaktadır. Bu fabrikaların bazıları makine ve buhar kazanları ile donatılmış büyük fabrikalardır. Karabağ'ın ipekçilik endüstrisinde anonim şirketler de faaliyet göstermiştir. Anonim şirketlerden biri XX. Yüzyıl başlangıcında Şuşa kazasında kurulmuştur. Bu fabrikalar esas itibarıyla Şuşa kazası sınırları içinde bulunuyordu. Fabrikalar o dönem için modern olan teknoloji temelinde kurulmuştur.

Azerbaycan'da ipekli dokumacılığın durumu, Rusya tarafından işgal edildiği dönemde değişim göstermiştir. Azerbaycan'ın Rusya tarafından siyasi işgali, 1930'lu yıllardan başlayarak ekonomik işgale dönüşmüştür. Bu süreçte Rusya öncelikle, Rusya sanayisinin hammadde ihtiyacını karşılamak için Kafkasya'ya yönelmiştir. Bu amaçla, Kafkasya'da ipekçiliği ve ticaret sanayisini geliştiren bir kampanya düzenlenmiştir. Azerbaycan'da üretilen ipeğin, İtalya ipeği kalitesinden geri kalmadığı söylenmektedir. Bu dönemde Şeki şehir nüfusunun ekonomik hayatında ipekçiliğin başlıca yer alması bir dizi yardımcı sanat alanlarının (boyacılık, tekelduz³ vb.) geniş ölçek almasına neden olmuştur. Şeki ipeğinin bir kısmı yurtdışına ihraç edilmiş; kalan bölümü ise yerel imalathanelerde, Azerbaycan halkının gereksinimi için kumaş üretiminde kullanılmıştır. Şeki ustaları; ipekten, millî renklendirmeye sahip, desenli kelağayı üretimi yapmışlardır.

Görüntü 9: Buta desenli kelağayı.

<https://bakucorner.az/az/milli/about-kelaghayi.html>. E.T. 25.09.2020

"İpek Yolu" üzerindeki Şirvan bölgesi, Azerbaycan'da ipekböcekçiliği yapılan alanlardan biridir. Bölgenin en eski şehirlerinden biri olan Şamahı'nın ipek dokuması, Orta Çağ gezginleri ve tarihçilerinin eserlerinde keşfedilmiş; bu kumaşlar ve kaliteli ham ipek birçok Batı ve Doğu ülkesine pazarlanmıştır (Paşayeva, 2008: 135).

İpek eşarp kelağayı, Azerbaycanlı kadınların başlığıdır. Kelağayının ilk örneği 5-7. yy.da Mingeçevir'de görülen altın işlemeli, ipek eşarplardır. İtalyan gezgin Marko Polo, XIII. yüzyılda Şamahı ve Berde şehirlerindeki ipek eşarplardan bahsetmiştir (Sadıhova, 2014: 50). Farklı yıllarda Azerbaycan'ı ziyaret eden gezginlerin ve diplomatların notlarında kelağayıyla ilgili bilgiler yer almaktadır.

İpek, Azerbaycan'a ilk kez M.Ö. I ve II. yüzyılda, Doğu mallarının ticaretiyle gelmiştir. Bu süreçten sonra, özellikle Orta Çağ'dan itibaren Şeki, Şervan, Basgal, Gence'de geleneksel ipek dokuma merkezleri kurulmuştur. VIII. yüzyıldan sonra ipek üretimi Azerbaycan halkının geleneksel işi hâline gelmiştir (Sadıhova, 2014: 50).

³ Azerbaycan'a özgü kumaş üzerinde dikme sanatıdır.

Görüntü 10: Basgal'da üretilen kelağayı.
(Alişah TALIBOV'un arşivinden)

İpek dokuma geleneği Şeki'de günümüze değin devam etmiştir. "Şeki-İpek" isimli ipek fabrikasında şu anda 800-900 çeşit kelağayı, ayrıca modern kelağayılar ve atkılar üretilmektedir. Bu sayı, sipariş sayısına göre artmaya devam etmektedir. Fabrikanın ürünleri hem yerel pazarda hem de yurtdışı pazarlarında satılmaktadır. Çoğunlukla İran'a ihraç edilmektedir. Şeki ve İsmayılı şehirleri kelağayı üretiminde diğer şehirlere oranla ileridedir (Sadıhova, 2014: 51).

Görüntü 11: Azerbaycan kelağayı.
(<https://bakucorner.az/az/milli/kelagayi-prod/kelagayi-377.html>, E.T. 17.09.2020)

Azerbaycan kelağayı UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras listesine "Kelağayı Sembolizmi ve Geleneksel Sanatı" adı altında, Mihriban Aliyeva'nın⁴ desteğiyle 26 Kasım 2014'te kaydedilmiştir. (<http://unesco.preslib.az/az/page/SpJVzRQP3v>, E.T. 17.09.2020). Bu sayede Azerbaycan medeniyetinin, geleneklerinin korunması ve gelecek nesillere aktarılması mümkün olmuştur.

⁴ Mihriban Aliyeva, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in eşi; 21 Şubat 2017 itibarıyla Azerbaycan Cumhuriyetinin cumhurbaşkanı yardımcısı; Yeni Azerbaycan Partisi Genel Başkan Yardımcısı aynı zamanda Haydar Aliyev vakfının başkanı ve UNESCO iyi niyet elçisidir.

Azerbaycan'da kadınlar, yaşa bağlı olarak farklı renk ve formlarda kelağayı kullanmaktadır. Bu nedenle, yaşlı kadınlar kelağayı bir şalma veya dinga (kafa bandı) olarak giymeyi tercih etmekte; genç kadınlar ve kızlar onları fular olarak giymektedir. Yas günlerinde kadınlar siyah veya kahverengi kelağayı takmakta ve genellikle düğün için parlak olanları kullanmaktadır. Düğünden hemen önce düzenlenen kına gecelerinde gelinin başı kırmızı bir kelağayı ile örtülmekte, ellerine ve ayaklarına kına yapılmaktadır. Dolayısıyla, kelağayı geçmişten günümüze sosyal statüye bakılmaksızın Azerbaycan kadınlarının gardıroplarında yer almıştır.

Görüntü 12: Azerbaycan Cumhuriyeti, Büyük Millet Meclisi Kültür Komite Başkanı, Azerbaycan Milletvekili, Ganira PAŞAYEVA. (Kişisel arşivinden, kendisinden izin alındı, 18.09.2020)

Kelağayıya olan ilgi günden güne artmaktadır. Azerbaycan'da moda tasarımcılarının koleksiyonlarında yer almaktadır. Bu bağlamda, Gulnara Khalilova'nın koleksiyonunu örnek gösterebiliriz. Khalilova ipekten üretilmiş kelağayının tarihsel süreci, üretim teknikleri, desen özellikleri açısından gerekli araştırmaları yapmış; konuya ilişkin görsel ve kavramsal göndermelerle tasarımlarını ortaya koymuş; konuyu işleyeceği tasarım atmosferini oluşturarak renklerini, desen ve doku değerlerini içeren "İpek Servet" isimli koleksiyonunu hazırlamıştır (Görüntü 13).

Görüntü 13: Gulnara Khalilova'nın "İpek Servet" Koleksiyonu. (<https://news.milli.az/interest/862051.html>, E.T. 17.09.2020).

Azerbaycan kumaş endüstrisinde XIX. yy.a geri dönecek olursak XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak perdelik veya fabrika üretimi olan yurt dışı üretimleri Azerbaycan'da yayılmaya başlamıştır. Azerbaycan'ın dış ülkelerle ticari ilişkileri giderek genişlemiştir. Fakat daha sonra Rusya kendi fabrikalarında üretilen ürünlerin satışını düzenlemek amacıyla başka ülkelere tekstil ürününün getirilmesine ve satılmasına yasaklama koymuştur.

XIX. yy. sonlarına doğru Azerbaycan'dan ihraç edilen sanayi malları az olduğundan ülkede sanayinin durgunluğu ve yabancı malların rekabeti sonucunda mevcut zanaat meslekleri iflas etmiş; Rusya'dan pamuk, yün, ipek, kumaş vb. getirilmiştir. Rusya'dan İran'a siyah ve kırmızı ipek, buzağı derisi, bafta, gümüş, kaplama; İran'dan Rusya'ya ham ipek, ipek ve pamuk kumaşlar, koyun derisi taşınması Rusya'nın hâkimiyetinde olan Azerbaycan ekonomisinin gelişmesini sağlamıştır. Ancak akabinde yerli tekstil üretiminin gittikçe zayıflaması özellikle giyim ürünleri seçiminde kendini göstermiştir.

Araştırmaya dayanarak şunu söyleyebiliriz "XIX-XX. Yüzyıl başlarında Tebriz'de ipek, atlas, diba, darayı, tafta, gülbendi (renkli ipek kumaş türü), ganovuz, mehmer⁵ (mehmel), gülmehmel, zerhara, tirme, elice, zeri-nasiri (Nesreddin Şah'ın onuruna adlandırılmış) mahud⁶, gülger (keçi derisini taraklarken çıkan gezil⁷den dokunan kumaş), çit, semender (ince çit kumaş), kerbas (kalın bez), ağ banu (beyaz renkli ince kumaş, düğünlerde taç yaprakları olarak kapatıyorlardı), gars (hafif tül kumaş), ençuçeki (Yezd'de dokunan sert kumaş), saten vb. geleneksel/yeni tür, yerli ve ithal kumaş çeşitleri kullanılıyordu". Bu dönem kullanılan kumaşların ana malzemesini ipek, pamuk, yün, keten vs. oluşturmaktadır (Memmedova,2016: 332).

Görüntü 14: Kumaş örnekleri (Çingiz Gacar'ın özel koleksiyonundan, Bakü). (Memmedova, 2016: 333).

⁵ Kadife.

⁶ Kumaş ismidir.

⁷ Kalitesiz yün.

1925'te Azerbaycan'da ipekli kumaş dokuyan mahud fabrikası Gence'de hizmete açılmıştır. Dut ağaçlarının dikilmesi, çoğalması ve ipek kozasının gelişmesi sayesinde Azerbaycan'da ipek endüstrisi oluşmuş ve ipekçiliğin merkezi, iklim koşullarının uygunluğu ile Şeki şehri seçilmiştir. 1931 yılında Şeki'de ipek tesisi faaliyete başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan yıllarda birkaç büyük işletme inşa edilmiştir. Gence'de mahud fabrikası, birkaç pamuk temizleme fabrikası (Gence, Ucar, Salyan, Berde), Şeki ve Hankendi'nde ipek eğitim merkezleri, Bakü'de çorap-triko fabrikası, iki dikiş ve bir ayakkabı fabrikası hizmete sunulmuştur. 2. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda birkaç büyük işletme inşa edilmiştir. Mingeçevir şehrinde tekstil fabrikası, Sumgayıt şehrinde iplik, üst örme ve dikiş fabrikaları, Gence şehrinde dikiş fabrikası, Ordubad şehrinde koza açan fabrika, Nahçıvan şehrinde alt trikotaj, dikiş ve halı fabrikaları, diğer şehirlerde de dikiş fabrikalarını örnek verilebilir.

1990'lı yıllardan sonra faaliyete başlamış sanayi fabrikalarına 1999'da Şeki şehrinde kurulan "Şeki-İpek" JSC fabrikası örnek verilebilir. Fabrika; ipek iplik, pamuk ipliği, ulusal ipek eşarplar (kelağayı), ipek halılar (el yapımı), ipek ve pamuk kumaşlar üretmektedir. Ürünlerini Rusya Federasyonu, İran, Çin ve Türkiye'ye ihraç etmektedir. 2005'te Yevlah şehrinde kurulan "Gilan Deri" LLC, 2008 yılında "Akkord" şirketler grubunun Ağstafa bölgesinde kurduğu dikiş fabrikası, Şirvan şehrinde pamuk temizleme fabrikası, Bakü'de MKT Üretim-Ticari MMC'nin Bakü iplik fabrikası, Salyanda "Atanur" firmasının yün işleme fabrikası, 2009'da "Şeki İpek" ASC'nin nezdinde kurulan yeni kozan açan imalathanesi, 2010 yılında faaliyete geçen Daşkesen rayonunda yeni dikiş imalathanesi, Sumgayıt şehrinde "İntertekstil" ASC, Saatli ilçesinde 2011 yılında kurulmuş olan iplik fabrikası, 2014'te Gence şehrinde kurulan "Ganja Textil" JSC (<http://www.azembassy.at/files/Azerbaijan%20products%20catalogue.pdf>) fabrikaları sayılabilir. Ganja Textil fabrikasında tekstil el sanatları, kumaş, gazlı bez, hidroskopik pamuk üretilmektedir. İhracat yaptığı ülkeler; Rusya, Gürcistan, Türkiye ve Tunus'tur.

Günümüzde "Gilan Tekstil Parkı" fabrikasının ürettiği çeşitli ürünlerde hammadde olarak Azerbaycan'da yetiştirilen pamuk kullanılmaktadır. Kumaşlar %100 pamuk ipliği ile dokunan, içeriğinde herhangi bir kimyasal katkı malzemesi olmayan, insan sağlığı için güvenilir olan bu pamuklu kumaş ile askerî giysiler, havlu, banyo bornozu, yatak-yorgan örtüleri, yorgan ve yastık gibi ev tekstili; oteller, spor alanları için öngörülen çeşitli ürünler üretilmektedir. Tüm ürünler uluslararası kalite standartlarına uygundur ve çevreye zarar vermeyen ürün olarak kabul edilmektedir. "Gilan Tekstil Parkı" ürünlerinin Türkiye, Rusya, Ukrayna başta olmak üzere, bazı ülkelere ihraç edilmesi yönünde birtakım başarılı anlaşmalar yapılmıştır.

SONUÇ

Ulaşılabilen kaynaklardan, Azerbaycan kumaş sanatının eski dönemlere dayandığı ve Azerbaycan'ın her yüzyılda ilerleme kaydederek bu günlere gelmiş, sanatın birçok alanında Avrupa ve çevresindeki geniş bir coğrafyaya önder olmuş ülkelere biri olduğu görülmektedir. Özellikle Avrupa'nın Azerbaycan kumaşına olan talebi, XVI ve XVII. Yüzyıl Safevi Devleti döneminde en üst seviyelere ulaşmıştır. Çünkü bu yüzyıllarda, kumaş başta olmak üzere, devlet destekli sanat atölyelerinde Azerbaycan tarihinin en güzel sanat örnekleri ortaya çıkartılmıştır.

XVII. yüzyılda Safevi Devleti'nin zayıflaması, daha sonra hanlıkların oluşması ticaretle de durgunluk yaratmış ve kumaş üretimini zayıflatmıştır. Fakat XVIII. yüzyıldan başlayarak ülkeye ticaretle uğraşan yabancıların gelmesi ve piyasada pamuğa talebin artması, ipek dışında hammaddenin üretimini genişletmek gerekliliğini ortaya koymuştur.

Azerbaycan kumaş endüstrisinde dikkati çeken diğer bir konu, kumaş merkezlerinin asırlar boyu değişmemesidir. Kaynaklarda, en eski dokuma merkezleri olarak Gence, Şeki, Karabağ, Bakü, Şamahı ve Şirvan şehirlerinin isimleri geçmektedir. Bugün de bu şehirler üretimlerine devam etmektedir. Ayrıca, dokuma kumaşlarda, hammadde olarak ağırlıklı olarak yün, ipek ve pamuk kullanılmıştır. Kumaşlarda altın ve gümüş tellerin kullanılması, sanatsal değeri yüksek olan bu dokumalara daha da değer katmıştır. Günümüze kadar ulaşmış kumaş örneklerinin teknik ve tasarım özellikleri incelendiğinde Azerbaycan kumaşlarının ileri seviyede oldukları görülmektedir.

Kaynaklar

- ALİYEV, F. (1964). Azərbaycan Ticareti, 18. yy. Birinci Yarısı, Bakü.
- AZİZBEYOVA, P. A.; Atakisheva, M. I.; Jebraïlova, M. A.; İslamova, V. M. (1972). Azerbaijan National Clothing, Moscow.
- BABADJANOV, S. G. (2003). Ekanomika predpiyatiy şveynoy promışlennosti. Moskova: Akademiya.
- BİER, C. (1987). Woven From the Soul, Spun From the Heart, Washington; Hali, April 1992, İs.62, p. 147.
- BÜNYADOVA, Şirin (1992). Nizami ve Etnografiya, Bakü: Elm.
- DOĞAN, Nuh (2018). Filoloji Araştırma Örnekleri Kitabı, Ankara: Nobel Akademik yayıncılık.
- EFENDİ, Rasim (2001). Azərbaycan İncəsənəti, Bakü: Çəşođlu.
- GULİYEVA, M.; ACAR, S. (2018). "Azərbaycan'ın Havsız Halılarının Bir Grubu Hakkında Araştırma", Kesit Akademi Dergisi, Yıl: 4, Sayı:14, ss. 541-563.
- GÜNGÖR, Tuncay (2007). Azərbaycan Dokuma Sanatında Minyatürün Yeri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Geleneksel Türk El Sanatları Anasanat Dalı, Erzurum.
- KERİMOV, K. (1992). Azərbaycan İnce Sanatı, Bakü: Işık yayın evi.
- MEMMEDOVA, İlhame (2016), "Tebriş Şeherinin Maddi Medeniyyəti", Bakü: Çəşođlu neşr.
- MURADOV, Vidadi (2013). Nahçıvan Halçaçıları (Nahçıvan Dokucuları), Bakü: Elm.
- PASHAYEVA, Valida (2006 a). Safevi Dönemi Azərbaycan Kadife Kumaşları, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi, Sayı 9, ss. 157 -173.
- PAŞAYEV, T. S. (2008). Azərbaýcan Tarixinin Tədrisində Tələbələrə İqtisadi Biliklərin Verilməsi Yolları, Bakü: Mütercim.
- PAŞAYEVA, Valide (2006 b). Safevi Dönemi Figüratif Kompozisyonlu Azərbaycan Kadife Kumaşlarının Kompozisyon Özellikleri, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi, Sayı 10, ss. 95-120.
- PAŞAYEVA, Valide (2006 c). Safevi Dönemi Ornömental Kompozisyonlu Azərbaycan Kadife Kumaşlarının Kompozisyon Özellikleri, Sayı 17, ss. 93-112.
- PAŞAYEVA, Valide (2008). Azərbaycan'ın Basgal Köyü Kelağayı Dokumaları. Sanat Dergisi, Cilt 0, Sayı 13, ss. 135-145.
- SADIHOVA, Sevil (2014). "Azəri Modern Kadın Gardırobunun en önemli öğesi ipek kelağai", Türk Dünyasında Kadın ve Moda Panel Bildirilri ve Defilesi, 5-7 Mayıs 2014, Eskişehir: Ölkü Ofset.
- SÜLEYMANOV, Manaf (1987). Eşitdiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim, Bakü: Azərbaycan Dövlət Neşriyatı.

Swietochowski, T. (1988). Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905–1920. Çev. Nuray Mert. Bağlam Yayınları: İstanbul.

TAĞIYEVA, Röya (2015). Azerbaycan Halı Ensiklopedisi, Bakü: AXDM.

TARLANOV, Mamed; EFENDİYEV, Rasim (1960). Azerbaycan Halk Sanatı. Bakü: Azerbaycan Uşag ve Gencler Edebiyatı neşriyatı.

http://www.anl.az/down/meqale/baki_xeber/2015/may/436638.htm, E.T. 18.09.2020

<https://azengu.org/milyoncu-v%C9%99-xeyriyy%C9%99ci-haci-zeynalabdin-tagiyev/> E.T. 08.09.2020.

<https://news.milli.az/interest/862051.html>, E.T. 17.09.2020.

<http://unesco.preslib.az/az/page/SpJVzRQP3v>, 17.09.2020

<https://bakucorner.az/az/milli/kelagayi-prod/kelagayi-377.html>, E.T. 17.09.2020

<https://eksisozluk.com/ketebe--184991>, E.T. 18.09.2020

<http://www.azembassy.at/files/Azerbaijan%20products%20catalogue.pdf>, E.T. 18.09.2010